

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Υπό

Θεόδωρον Πελαγίδη

Καθηγητή Οικονομικής Ανάλυσης, Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Abstract

ECONOMIC ANALYSIS OF RELIGION

Religiosity plays a very important role both in economic outcomes and in the lives of many people. The economics of religion is a relatively new topic in economics but a fast growing area of academic interest indeed. In Greece, a country of rather much religiosity, the topic is almost completely unknown. This essay introduces the topic of the economics of religion to Greek academic audience. In this context, a review of the relevant literature along with statistical data from the American experience, are initially presented. The paper also reviews the economics of religion literature both from the demand and supply side. It finally focuses on Greece and its comparison with EU member-states' religiosity in particular. JEL Classification: Z120.

Keywords: Economic analysis of religion, religiosity, Greece.

1. Εισαγωγή

Η εφαρμογή του μεθοδολογικού ατομικισμού, της ορθολογικής επιλογής (rational choice) και γενικότερα των εργαλείων της οικονομικής ανάλυσης για την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς (human, non-market behavior), συνιστά σχετικά νέο και ενδιαφέρον πεδίο για την οικονομική επιστήμη. Έχει λάβει εξαιρετικά σημαντικές διαστάσεις τα τελευταία έτη στην οικονομική

* Ευχαριστίες. Το παρόν κείμενο, τροποποιημένο και σε προφορική εκδοχή, ανακοινώθηκε στον εορτασμό της μνήμης των Τριών Ιεραρχών στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 26/01/2006. Ευχαριστώ τον Prof. Rev. E. Clapsis, τον Δ. Χατζηνικολάου, τον Γ. Χορταρέα και ιδιαίτερω έναν ανώνυμο κριτή του περιοδικού για λεπτομερή σχόλια και εποικοδομητικές παρατηρήσεις επί του γραπτού κειμένου. Ευχαριστώ επίσης την Ηρώ Μαργάκη (M.Phil. Oxford) για τις παρατηρήσεις της και για τη βοήθειά της στην ανεύρεση των στατιστικών στοιχείων για το κεφάλαιο 4. Η ευθύνη βεβαίως, για τυχόν λάθη ή παραλείψεις βαρύνει τον υπογράφωντα.

βιβλιογραφία και αρθρογραφία. Μάλιστα, η ‘συμμετοχή’ τέτοιων κειμένων στους καταλόγους των *working papers* του σπουδαίου αμερικανικού ‘εθνικού γραφείου οικονομικής έρευνας’ (National Bureau of Economic Research) έχει αλματωδώς ανέλθει ώστε να αναμένεται πραγματική μεγάλη αύξηση δημοσιεύσεων στα καλύτερα επαγγελματικά περιοδικά στο άμεσο μέλλον. Η διαδικασία αυτή, η οποία ανοίγει ένα πραγματικά νέο πεδίο εξέλιξης για την οικονομική επιστήμη, ταυτόχρονα επιτρέπει την οικονομική επιστήμη και τα αναλυτικά εργαλεία της να διεισδύσουν γενικότερα σε άλλους τομείς των κοινωνικών επιστημών και σπουδών όπως η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιολογία.

Πράγματι, η εισαγωγή των εργαλείων της οικονομικής ανάλυσης δεν περιορίζεται μόνο στη διερεύνηση των πεδίων των προθέσεων και των κινήτρων της ανθρώπινης συμπεριφοράς όπως η ανάλυση του G. Becker για την ‘οικονομική της οικογένειας’, την ‘αγορά των συμβολαίων του γάμου’ ή τη ‘ζήτηση για παιδιά’.¹ Προχωρά ακόμη και στην ανάλυση της πολιτικής δράσης, των θεσμών, και των οργανισμών, αλλά και της ‘πολιτικής αγοράς’ (political market) με χρήση των εργαλείων της οικονομικής επιστήμης και της ορθολογικής επιλογής. Οι προσεγγίσεις της ‘δημόσιας επιλογής’ (public choice) και των ‘θεσμικών οικονομικών’ (institutional economics), αποκαλύπτουν την κρυφή πλευρά των πραγμάτων και των παικτών με εντυπωσιακά έως σήμερα αποτελέσματα.² Από τις εξελίξεις αυτές δεν έχει αφεθεί έξω και η θρησκεία, αν και το θέμα μπορεί να παραξενεύει ένα κάπως γενικό ακαδημαϊκό κοινό.

Σκοπός του κειμένου αυτού είναι κατ’ αρχάς να εξοικειώσει τη σχετική ακαδημαϊκή κοινότητα στη χώρα μας με το νέο γνωστικό αντικείμενο των οικονομικών της θρησκείας. Σκοπεύει ακόμη, να αποτυπώσει για πρώτη φορά στη σχετική βιβλιογραφία, τη στατιστική απεικόνιση της ελληνικής περίπτωσης.

Στο πλαίσιο αυτό, αρχικά επισημαίνεται και καταγράφεται με στατιστικά στοιχεία η οικονομική σημασία της θρησκευτικότητας. Στη συνέχεια προχωρούμε σε μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας των ‘οικονομικών της θρησκείας’ τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και από εκείνη της προσφοράς θρησκευτικών αγαθών και υπηρεσιών. Τέλος, επικεντρωνόμαστε στην περίπτωση της Ελλάδος (ορθόδοξο δόγμα) και τη σύγκρισή της με την Ευρώπη. Εντοπίζονται ποσοτικά στοιχεία και τίθενται τα ζητήματα προς έρευνα και ανάλυση στο πεδίο των οικονομικών της θρησκείας.

2. Επισκόπηση της βιβλιογραφίας

Η οικονομική της θρησκείας ερμηνεύει τη θρησκευτική συμπεριφορά από μων και ομάδων από οικονομική σκοπιά εφαρμόζοντας θεωρία και τεχνικές

της οικονομικής ανάλυσης. Επίσης, διερευνά τις οικονομικές συνέπειες της θρησκευτικότητας (religiosity). Ως θρησκεία ορίζουμε ένα σετ δραστηριοτήτων, 'πιστεύω/δογμάτων' και συναφών θεσμών που απορρέουν, αλλά και ταυτόχρονα διαμορφώνουν την πίστη σε υπερφυσικές/μεταφυσικές δυνάμεις. Επισημαίνεται ότι η όποια σχετική αναφορά γίνεται στο παρόν κείμενο αφορά κυρίως την αμερικάνικη περίπτωση και στις εκεί χριστιανικές εκδοχές των δογμάτων, καθώς μόνο στις ΗΠΑ παρατηρούνται ταυτόχρονα τα φαινόμενα της ισχυρής θρησκευτικότητας και της συνύπαρξης πολλών ανταγωνιστικών ειδών εκκλησιών και δογμάτων σε μια ανοικτή αγορά της 'σωτηρίας της ψυχής' (salvation market). Επίσης, οι εμπειρικές μελέτες διευκολύνονται ιδιαίτερω από την ύπαρξη σχετικά αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων.³

Όσον αφορά στις συνέπειες της θρησκευτικότητας, αυτές ερευνώνται στην κοινωνική συμπεριφορά όπως:

1. στη κατανάλωση ναρκωτικών και αλκοόλ
2. στην εγκληματική δραστηριότητα
3. στην αγορά των συμβολαίου του γάμου (σταθερότητα γάμου και τύποι γάμων) και των διαζυγίων
4. στη φυσική και πνευματική υγεία και ευδαιμονία (happiness)
5. στη σχολική διαρροή
6. στο προγαμιαίο σεξ κ.λπ.

τηρώντας φυσικά όλες τις προδιαγραφές και τους απαραίτητους σχετικούς περιορισμούς των οικονομετρικών μεθόδων.

Πιο συγκεκριμένα, πρόσφατες έρευνες στα οικονομικά της θρησκείας, εξετάζουν και αναλύουν την επιρροή της θρησκευτικής συμμετοχής σε διάφορους οικονομικούς δείκτες στις ΗΠΑ.⁴ Το πιο εντυπωσιακό από όλα είναι ότι η συμμετοχή στη θρησκευτική πράξη, δηλαδή κυρίως η παρουσία στην κυριακάτικη 'λειτουργία' στην εκκλησία, βελτιώνει την 'ευδαιμονία' (happiness) που αισθάνεται κανείς, από το χαμηλότερο 25% εισοδηματικό κλιμάκιο, στο υψηλότερο 25%: κάνει δηλαδή το άτομο να αισθάνεται πλούσιο ή μάλλον να είναι τόσο ικανοποιημένο όσο σαν να διέθετε πραγματικά υψηλό εισόδημα. Δεν είναι όμως μόνον αυτό. Στις περιοχές στις οποίες διαμένει σε μεγάλο ποσοστό θρησκευόμενος πληθυσμός φαίνεται ότι η θρησκευτικότητα των ατόμων ενισχύεται περαιτέρω. Ως αποτέλεσμα, η 'θρησκευτική πυκνότητα' (religious density) στην αγορά της 'σωτηρίας της ψυχής' συσχετίζεται θετικά με υψηλότερο οικογενειακό εισόδημα κατά 9.1%, με λιγότερη σχολική διαρροή, με υψηλότερο ποσοστό πληθυσμού με πανεπιστημιακή εκπαίδευση, με λιγότερη

εξάρτηση από κρατικά προγράμματα πρόνοιας κατά 16%, με λιγότερα διαζύγια κατά 4%, με περισσότερους γάμους κατά 4.4% και με περισσότερα παιδιά ανά οικογένεια. Η θρησκευτική πίστη και κυρίως η συμμετοχή ως κοινωνικό βίωμα και δραστηριότητα μέσα στην κοινότητα δείχνει ακόμη να καταπολεμά την κοινωνική παραβατικότητα και να συμβάλλει στην καλύτερη υγεία.

Τι εξηγεί τα πιο πάνω αποτελέσματα αυτά; Κατά τον J. Gruber⁵, πρώτο, η θρησκευτική συμμετοχή και παρουσία ενισχύει τις κοινωνικές επαφές και αλληλεπιδράσεις, δεύτερο οι θρησκευτικοί θεσμοί παρέχουν οικονομική και συναισθηματική ασφάλεια που βοηθά τους ανθρώπους να μετριάσουν ανεπιθύμητες δυσμενείς εξελίξεις στη ζωή τους, τρίτο, η συμμετοχή σε θρησκευτικά σχολεία βοηθά και συμβάλλει στις ανωτέρω θετικές όσον αφορά την ευδαιμονία των ανθρώπων εξελίξεις, και τέταρτο, καταπολεμά το καθημερινό άγχος αφού βοηθά προς μια λελογισμένη φυγή από την πραγματικότητα, παρουσία μάλιστα και άλλων μελών της κοινωνίας. Η θρησκευτική συμμετοχή λοιπόν -και όχι απλώς η πίστη- συντελεί στη διαμόρφωση κοινωνικών κωδικών και ένα είδος ‘άτυπων κανόνων’ που μπορεί να μειώνουν, μέσω της εμπέδωσης αξιοπιστίας και ‘εμπιστοσύνης’ (trust) ανάμεσα στα άτομα, τα ‘κόστη των συναλλαγών’ (transaction costs) που προκύπτουν από τις αγορές.

Η αναζήτηση των επιδράσεων της στάσης ζωής και της κουλτούρας ειδικότερα στις οικονομικές επιδόσεις, δεν είναι κάτι καινούργιο στην οικονομική επιστήμη. Η αναζήτηση όμως της επίδρασης της θρησκείας ιδιαίτερος, μόνο τελευταία έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής έρευνας. Οι Robert Barro and Rachel McCleary⁶ ανέλυσαν για την περίοδο 1982-1999, τη σχέση της θρησκευτικής συμπεριφοράς ή “θρησκευτικότητας” (religiosity) των πολιτών, -θρησκευτικά “πιστεύω” (religious beliefs) και παρουσία στην εκκλησία (church attendance)-, με την οικονομική μεγέθυνση, σε 59 χώρες. Αν και ο βαθμός “θρησκευτικότητας” μιας κοινωνίας καταδεικνύεται ότι μειώνεται με την οικονομική ανάπτυξη, φαίνεται, κατ’ αρχάς ότι υψηλός βαθμός θρησκευτικότητας συνοδεύεται από υψηλότερη εκπαίδευση, περισσότερα παιδιά, αλλά και ισχύτερη παρουσία στα οικονομικά αστικά κέντρα. Επίσης, όσο λιγότερο κοσμικό είναι ένα κράτος, τόσο περισσότεροι πολίτες είναι θρησκευόμενοι, λόγω των ευνοϊκών κρατικών ρυθμίσεων ή επιδοτήσεων προς την κρατούσα ή επίσημη θρησκεία. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, η ύπαρξη “θρησκευτικού πλουραλισμού”, σε μια κοινωνία, δηλαδή η ανοχή απέναντι σε πολλαπλές επιλογές θρησκευτικής προτίμησης, ενθαρρύνει τη συμμετοχή των πολιτών στις εκκλησιαστικές ‘λειτουργίες’, αλλά και ενισχύει το αίσθημα θρησκευτικότητάς τους. Ως χώρες με χαμηλό θρησκευτικό πλουραλισμό επισημαίνονται εκείνες του καθολικού μεσογειακού νότου, η Λατινική Αμερική, η ορθόδοξη Ελλάδα,

η προτεσταντική Σκανδιναβία, το μουσουλμανικό Πακιστάν και η Τουρκία. Αντιθέτως, ΗΠΑ, Γερμανία, Ολλανδία, Αυστραλία, Ελβετία, και πολλές χώρες της Ν. Α. Ασίας παρουσιάζουν υψηλό βαθμό θρησκευτικού πλουραλισμού.

Το πιο σημαντικό όμως στην ανωτέρω έρευνα των Barro and McCleary είναι το εύρημα ότι σε κοινωνίες ‘υψηλής θρησκευτικότητας’, δηλαδή σε περιπτώσεις όπου η πλειοψηφία των πολιτών ‘πιστεύουν’ και θρησκευούνται συμμετέχοντας έντονα στην εκκλησιαστική ‘λειτουργία’, η επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση είναι αρνητική. Αντιθέτως, στην έρευνα καταδεικνύεται ότι σε μια χώρα στην οποία οι πολίτες πιστεύουν απλώς στην ύπαρξη Θεού, διαβόλου και μετά θάνατον ζωής, οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης ενισχύονται. Με άλλα λόγια, συμπεριφορές και πεποιθήσεις που απορρέουν από την καλλιέργεια του θρησκευτικού αισθήματος, ευνοούν τις οικονομικές επιδόσεις, την αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας. Το αντίθετο συμβαίνει με τη ‘συμμετοχή στο εκκλησίασμα’ (church attendance), καθώς η συμμετοχή αυτή αφαιρεί πόρους από την οικονομία (χρόνο και εργασία) και, επομένως αφαιρεί από την οικονομική μεγέθυνση. Στο βαθμό, πάντως, που η παρουσία μέσα στην εκκλησία ενισχύει, από την άλλη, το θρησκευτικό αίσθημα και τα παρεπόμενά του, δηλαδή θετικές εξωτερικές οικονομίες, όπως είναι η επαγγελματική εντιμότητα και η αφοσίωση, η ανοχή στο διαφορετικό και η καταπολέμηση των οικονομικών διακρίσεων, κ.λπ. που μειώνουν τα ‘κόστη των συναλλαγών’, η ανωτέρω αρνητική επίδραση αντισταθμίζεται μερικώς.

Επομένως, το είδος και το περιεχόμενο των θρησκευτικών διδαχών καθορίζει την επίδραση στην ανάπτυξη. Είναι γνωστή, για παράδειγμα, η επίδραση του προτεσταντικού πνεύματος/κινήματος (ειδικότερα ορισμένες εκδοχές του) στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Κινήματος που βασιίζεται στην προσήλωση στα εγκόσμια ζητήματα, στον οικονομικό ρασιοναλισμό, στην εργασία ως δοκιμασμένο ασκητικό μέσο, στο επαγγελματικό καθήκον ως αρετή, προκοπή και χρέος απέναντι στο ‘Θείο’, καθώς και στην ασκητική στάση ζωής, η οποία εξουστράκιζε τον ωφελιμισμό και την ηδονοθηρία, ενώ κατάγγειλε τον εφησυχασμό στην ιδιοκτησία και την απόλαυση του πλούτου ως στοιχείων που οδηγούσαν σε κινδύνους (εργασιακής) ‘χαλάρωσης’, οκνηρίας και αποπροσανατολισμού από την ‘άγια’ ζωή.⁷

Βέβαια, η παρούσα ανάλυση επικεντρώνεται στην προσέγγιση του θέματος, σύμφωνα με την οποία -με την ορολογία Barro and McCleary- η θρησκευτικότητα είναι η ανεξάρτητη (exogenous) μεταβλητή. Ωστόσο, υπάρχει και η εναλλακτική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία ο βαθμός οικονομικής ανάπτυξης καθορίζει το βαθμό θρησκευτικότητας των μελών μιας κοινωνίας -ενώ, αντιθέτως, κατά τους Barro and McCleary, η εκδήλωση θρησκευτικότητας των

μελών μιας κοινωνίας, καθώς και ο ρόλος των εκκλησιών, επηρεάζουν την οικονομική ανάπτυξη.

Σύμφωνα με την εναλλακτική προσέγγιση, η οικονομική ανάπτυξη, που συνήθως προσμετρώνται με την αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, επιφέρει αλλαγές στη δομή της κοινωνίας, την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, την αποικιοποίηση και την αύξηση του προσδοκώμενου ορίου ηλικίας. Οι δομικές αυτές αλλαγές θεωρείται ότι συμβάλλουν στη σταδιακή μείωση της επιρροής της θρησκείας στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Η θεωρία/υπόθεση αυτή (secularization hypothesis), σύμφωνα με τους ανωτέρω συγγραφείς, αν και κυριάρχησε ως επικρατούσα αντίληψη ανάμεσα στους κοινωνιολόγους του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, επιδέχεται αυστηρή κριτική, καθώς ακόμη και στις πλέον αναπτυγμένες κοινωνίες παρατηρούνται σήμερα αυξημένα ποσοστά θρησκευτικής συμμετοχής.

Τέλος, ο M. Helble εξετάζει την επίδραση της θρησκευτικότητας στο εμπόριο.⁸ Πιο συγκεκριμένα, εξετάζει τις επιδράσεις διαφορετικών θρησκειών στο εμπόριο και βρίσκει, εξετάζοντας 151 χώρες, ότι οι πιο φιλελεύθερες θρησκείες προωθούν και αυξάνουν τις εμπορικές επιδόσεις των χωρών.

3. Ανάλυση

Στην εκδοχή των Becker and Murphy⁹, η προσευχή, η κοινωνικότητα και η κοινωνικοποίηση είναι έμμεσες επιρροές που λαμβάνει κανείς ως μέλος μιας ομάδας, όπως είναι το εκκλησίασμα. Οι επιρροές αυτές της ομάδας επιδρούν στις επιλογές που κάνουν τα άτομα στις αγορές. Η αλληλεπίδραση αυτή των κοινωνικών δυνάμεων και των αγορών ονομάζεται ως γνωστόν 'κοινωνική αγορά' (social market). Στο πλαίσιο αυτό αντιμετωπίζεται και η έννοια της 'συνήθειας' (habit), όπως αυτή διαμορφώνεται από το παρελθόν με το πέρασμα του χρόνου. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν 'εθισμό' (addiction) που προέρχεται από την ιστορία, την παράδοση και γενικά την επιρροή του παρελθόντος στη συμπεριφορά και στις επιλογές του ατόμου στο παρόν. Γενικότερα, οι επιλογές των άλλων είτε μεμονωμένα είτε κυρίως στο πλαίσιο μιας συγκροτημένης ομάδας, επηρεάζουν και 'μετατοπίζουν' (shift) τις ατομικές επιλογές, όπως στην επιλογή σχολείου για τα παιδιά, γειτονιάς για κατοικία, 'αδελφής ψυχής' για γάμο, και μεταξύ των άλλων, της επιλογής θρησκευτικού δόγματος. Στο πλαίσιο αυτό, η ένωση ατόμων με τις ίδιες καταβολές και τα ίδια ενδιαφέροντα μέσα στις ομάδες μεγιστοποιεί, μέσω του 'κοινωνικού πολλαπλασιαστή' (social multiplier), τα αποτελέσματα των 'αλληλοεπιδράσεων' (interactions) μεταξύ των ατόμων, τα οποία μάλιστα αποτελέσματα γίνονται ακόμη ισχυρότερα στην περίπτωση των οικονομικών της θρησκείας όταν, σύμφωνα με τους Becker and Murphy, ο παρέχων (εκκλησία) είναι μονοπωλητής. Οι τελευταίοι

εξηγούν την προσπάθεια των εκκλησιών να ενισχύσουν τη θέση τους στην αγορά με τον περιορισμό των δικαιωμάτων των άλλων μειονοτικών/μειοψηφικών εκκλησιών, τη λήψη κρατικών επιδοτήσεων, την επιβολή εργασιακών αργιών επ' ευκαιρία θρησκευτικών εορτών κ.λπ. Εξηγούν με αυτόν τον τρόπο και ορισμένες ατομικές επιλογές μέσα από την επιρροή που ασκεί σε αυτές η κοινωνική, και εν προκειμένω η θρησκευτική δομή και οργάνωση.

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα στο οποίο θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε: είναι τελικά 'ορθολογική' (rational) η θρησκευτικότητα; Η οικονομική ανάλυση τα τελευταία χρόνια προσπαθεί να αναλύσει τη θρησκευτική συμπεριφορά από μόνων, ομάδων αλλά και αγορών τόσο από τη πλευρά της ζήτησης όσο και από την πλευρά της προσφοράς.

3.1 Η πλευρά της ζήτησης θρησκευτικού προϊόντος

Από την πλευρά της ζήτησης, οι Azzi and Ehrenberg¹⁰ πρώτοι εισηγήθηκαν ένα 'υπόδειγμα παραγωγής νοικοκυριού' (household production model), παρουσίας και συμμετοχής των ατόμων στην εκκλησία, καθώς και συνεισφορών (contributions). Στο υπόδειγμα αυτό, τα άτομα κατανέμουν το χρόνο και τους πόρους τους ανάμεσα σε κοσμικά και θρησκευτικά αγαθά ώστε να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητα για την παρούσα, αλλά και για τη μετά θάνατον ζωή (lifetime and afterlife utility/consumption).¹¹ Η μετά θάνατον χρησιμότητα φυσικά επιτυγχάνεται με τη συμμετοχή στην εκκλησία. Τα νοικοκυριά, λοιπόν, μεγιστοποιούν τη χρησιμότητά τους, μεγιστοποιώντας μια *intertemporal utility function* που εξαρτάται από την 'κοσμική κατανάλωση' Z_t , και στη 'μεταθάνατο κατανάλωση' A_t , του εξής τύπου:¹²

$$U = U(Z_1, Z_2, \dots, Z_n, A) \quad (1)$$

όπου η Z (lifetime consumption), έχει εισροές χρόνου Tz και αγορασμένων αγαθών Xz ,

$$Z_t = Z(Tz_t, Xz_t) \quad (2)$$

ενώ η ανταμοιβή/κατανάλωση μετά θάνατον (afterlife consumption) A

$$A = A(R_1, \dots, R_n) \quad (3)$$

εξαρτάται από τη θρησκευτική ιστορία του νοικοκυριού $R_1 \dots R_n$, η οποία με τη σειρά της εξαρτάται από τον αφιερωμένο χρόνο TR_i και τα αγορασμένα θρησκευτικά αγαθά σε κάθε περίοδο XR_i :

$$R_t = R(TR_t, XR_t) \quad (4)$$

Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι το οριακό προϊόν των θρησκευτικών δραστηριοτήτων δεν μειώνεται με το 'αποτέλεσμα ηλικίας' (age effect) κι αυτό επειδή τα περιουσιακά στοιχεία που συσσωρεύονται με σκοπό τη μετά θάνατον σωτηρία δεν συσσωρεύουν τόκους όπως συμβαίνει με μια τυπική επένδυση. Επίσης, νοικοκυριά με χαμηλή αξία του χρόνου τους, δηλαδή χαμηλό μισθό, αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στη παραγωγή θρησκευτικών αγαθών, όπως επισημαίνουν οι Azzi and Ehrenberg. Οι εμπειρικές μελέτες επιβεβαιώνουν τα παραπάνω, καθώς το «κόστος ευκαιρίας» του χρόνου επηρεάζει πράγματι τη θρησκευτική συμπεριφορά. Επιπροσθέτως, καθώς αυξάνει το εισόδημα, αυξάνει και η ένταση της οικονομικής συνεισφοράς (contribution) σχετικά με τη θρησκευτική συμμετοχή. Πιο πρόσφατες εργασίες τονίζουν άλλα *pay-offs* των θρησκευτικών δραστηριοτήτων όπως η αίσθηση ενός προορισμού στη ζωή, η κοινωνική βοήθεια (που μετρώνται σε προσφορά χρόνου), το στάτους, η αλληλεγγύη κλπ.¹³

Το θρησκευτικό ανθρώπινο κεφάλαιο (πείρα/γνώση) S (stock of religion-specific experience), μπορεί να εισαχθεί στο ανωτέρω υπόδειγμα (4), με τη μορφή ενός υποδείγματος Becker-Stigler:

$$Rt = R(TR_t, X_{Rt}, S_{Rt}) \quad (5)$$

εισάγοντας εναλλακτικά την 'ηλικιακή τάση' (age trend), αφού η 'θρησκευτική συνήθεια' (religious habit/taste) σύμφωνα με την οποία η θρησκευτική συμμετοχή αυξάνεται με τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, εξαιτίας όχι της προσδοκίας για μετά θάνατον ζωή, αλλά (στην περίπτωση Becker-Stigler) εξαιτίας ενός ορθολογικού ή μυωπικού εθισμού (rational or myopic addiction), η οποία οφείλεται σε μια ιστορική 'τροχιά εξάρτησης' (path dependence) και 'συνήθειας' (habit). Στον χρόνο t όπως δείχνει η (5), η θρησκευτικότητα εξαρτάται όχι μόνο από τον αφιερωμένο χρόνο και την αγορά θρησκευτικών αγαθών, αλλά και από το ήδη υπάρχον από την $t-1$ θρησκευτικό ανθρώπινο κεφάλαιο/πείρα, δηλαδή η μεταβολή στο S , ΔS_{Rt} ή

$$\Delta S_{Rt} = F(TR_{t-1}, X_{Rt-1}, S_{Rt-1}) \quad (6)$$

Αυτή λοιπόν είναι μια εκδοχή στο πλαίσιο της θεωρίας του ανθρωπίνου κεφαλαίου του Becker.¹⁴ Ως αποτέλεσμα, τα εμπειρικά δεδομένα επιβεβαιώνουν: (α) την προτίμηση των παιδιών όταν ενηλικιώνονται στη θρησκεία των γονέων, (β) ότι η 'συχνότητα αλλαγής' (switch) από ένα δόγμα σε ένα άλλο είναι υψηλή στην αρχή, (όπως και για μια θέση εργασίας), αλλά επιβραδύνεται στη συνέχεια, καθώς η συσσώρευση κεφαλαίου/πείρας από την πρώτη επιλογή ευνοεί την επιλογή αυτή με το πέρασμα του χρόνου, (γ) το θρησκευτικό δόγμα

παντρεμένου άντρα και γυναίκας είναι συμπληρωματικές εισροές στην παραγωγή του νοικοκυριού.

3.3 Η πλευρά της προσφοράς: η εκκλησία ως club ή επιχείρηση

Στην περίπτωση της προσφοράς, η εκκλησία αντιμετωπίζεται ως οικονομική μονάδα που μεγιστοποιεί κέρδη. Στο πλαίσιο αυτό έχουν αναπτυχθεί υποδείγματα που δίνουν σημασία όχι μόνο στα άτομα και στα νοικοκυριά, αλλά και στις ομάδες (groups). Στα υποδείγματα αυτά οι εκκλησίες αντιμετωπίζονται είτε ως τυπικές νεοκλασικές επιχειρήσεις που πωλούν θρησκευτικά αγαθά και υπηρεσίες στους καταναλωτές, είτε ως *clubs* όπου τα σχετικά υποδείγματα υποθέτουν ότι οι εκκλησίες δρουν ως αμοιβαία επωφελείς για τα μέλη οργανισμοί αφιερωμένοι στη παραγωγή συλλογικών, κοινωνικών αγαθών (club goods), όπου τα μέλη παράγουν και καταναλώνουν ταυτόχρονα. Σε αυτήν την περίπτωση, στη συνάρτηση παραγωγής του νοικοκυριού, η θρησκευτικότητα R εξαρτάται, επιπλέον των όσων έχουν αναφερθεί, και από τις εισροές των υπολοίπων μελών του *club*. Δηλαδή, η ευδαιμονία, η χρησιμότητα που αντλεί κανείς από τη θρησκευτική συμμετοχή, εξαρτάται και από αυτό που του δίνουν οι άλλοι με τη συμμετοχή τους Q ,

$$R=R(T_R, X_R, S_R, Q) \quad (7)$$

όπου Q είναι η 'ποιότητα' του *club*. Πρόκειται δηλαδή για 'θετικές εξωτερικές οικονομίες', αλλά και για το φαινόμενο του 'λαθρεπιβάτη' (free rider), όσον αφορά αυτούς που συμμετέχουν χαλαρά, κάτι βέβαια που δε συμβαίνει στην περίπτωση των αυστηρών εκκλησιών, τις 'εκκλησίες-σέκτες'.¹⁵ Οι τελευταίες επιβάλλουν αυστηρά υψηλά κόστη αποχώρησης στα μέλη τους ώστε να μην υπάρχουν 'λαθρεπιβάτες', ενώ επιπρόσθετα, τα μέλη αυτά είναι και κυρίως άτομα με χαμηλά κοσμικά κόστη ευκαιρίας. Για τις σέκτες αυτές έχουν αναπτυχθεί *overlapping generating models*.¹⁶ Επίσης, όπως κανείς μπορεί να υποθέσει από τη 'θεωρία των ομάδων', οι μεγαλύτερες συναθροίσεις συγκεντρώνουν και τους περισσότερους 'λαθρεπιβάτες'.

Οι εκκλησίες ως επιχειρήσεις που μεγιστοποιούν τα κέρδη τους, μελετώνται μέσα από την κατασκευή υποδειγμάτων που επισημαίνουν το διακριτό ρόλο πιστών και ιερέων, δηλαδή 'εντολέων' και 'εντολοδόχων'. Εδώ, πάντως, σημασία αποκτούν οι δομές οργάνωσης, οι θρησκευτικοί θεσμοί και πρακτικές και η επιχειρηματικότητα τόσο ως προς τη δημιουργία νέων εκκλησιών, όσο και ως προς τη προσέλκυση πελατών/πιστών με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους Μεθοδιστές και τους Βαπτιστές 'μαρκετίστες'. Ο Ekelund (1996) μελέτησε τη μονοπωλιακή δομή οργάνωσης ενός δόγματος – εκκλησίας, όπου η

κεντρική επιχείρηση επιτρέπει με δικαιολογησία την ανάπτυξη ‘υπεργολάβων με δικαιώματα’ στη βάση ανταλλαγματών φυσικά. Στο πλαίσιο αυτό εξηγούνται μέσω της θεωρίας του ‘συναλλακτικού κόστους’ (transaction cost) και της ‘προσοδοθηρίας’ (rent seeking) οι εσωτερικές κανονιστικές διευθετήσεις για τη ρύθμιση των κοινωνικών νορμών (αμαρτία, λύτρωση, κ.λπ.) και θεσμών όπως για το γάμο, τη βάπτιση, την οργάνωση των μοναστηριών, τις σταυροφορίες που αποτρέπουν τον ανταγωνισμό, τις εξομολογήσεις, κ.λπ.¹⁷ Η κεντρική εκκλησία-επιχείρηση εισπράττει στο πλαίσιο αυτό πρόσοδο από τις τοπικές εκκλησίες, δηλαδή από τους ιερείς και τους πιστούς που συνεισφέρουν.

Εναλλακτικά, η εκκλησία αντιμετωπίζεται από συγγραφείς ως οργανισμός που μεγιστοποιεί την ευημερία των μελών της και αναζητά τη μεγέθυνση μέσα σ’ ένα ‘πλαίσιο περιορισμών’ (set of constraints).¹⁸ Στο αναλυτικό αυτό πλαίσιο, η εκκλησία είναι ο εντολέας (οι ψηφοφόροι τύπου Downs) και οι ιερείς είναι οι εντολοδόχοι, οι οποίοι περιορίζουν τη μεγέθυνση της εκκλησίας και τη μεγιστοποίηση της ευημερίας των μελών. Στην περίπτωση αυτή υφίσταται πρόβλημα ‘διάσπασης εντολέα – εντολοδόχου’ (agency problem) το οποίο προκαλεί «συναλλακτικό κόστος» (transaction cost, monitoring cost), και το οποίο αυξάνεται με την αύξηση του αριθμού των μελών ιδίως μιας ‘φιλελεύθερης εκκλησίας’, καθώς οι δαπάνες για τη σύλληψη του ‘λαθρεπιβάτη’ γίνονται τώρα υψηλότερες.

Στο σημείο αυτό, καλό είναι να επισημανθεί ότι στις ΗΠΑ, οι ‘κεντρικές εκκλησίες’, και όχι μόνο, μετατρέπονται σε ‘πολυκέντρα’-mall.¹⁹ Για παράδειγμα, η κοινότητα ‘willow creek’ στο Chicago διαθέτει στις συγκεντρώσεις για τα μέλη της 40.000 θέσεις στάθμευσης, αίθουσες καφέ, φαγητού, γήπεδα για αθλοπαιδιές, video walls, ειδικές υπηρεσίες φύλαξης παιδιών ώστε οι γονείς να περάσουν τη μέρα τους απερίσπαστοι, ομάδες για ψυχολογική υποστήριξη, για βοήθεια στους αλκοολικούς ή στους εθισμένους στο σεξ, μεταφορικές υπηρεσίες, κ.λπ. Επιπλέον, ομάδα μάνατζμεντ διαχειρίζεται την οργάνωση-επιχείρηση με επτά στόχους στρατηγικής μεταξύ των οποίων και η προσέλκυση αγνωστικιστών με δέκα αξίες-πυρήνες. Η νέα ιδιότητα του ‘ιεροεπιχειρηματία’-pastopreneur’ έχει γίνει αφορμή και για τη συγγραφή ομώνυμου βιβλίου, με ειδικούς υπεργολάβους στην προσέλκυση πιστών. Ενδιαφέρον έχει ο προσανατολισμός των παρεχομένων υπηρεσιών στις ανάγκες του πιστού-πελάτη, με τελικό στόχο το total service excellence. Γίνονται επίσης πολυάριθμες συγκεντρώσεις σε μικρές ομάδες που έχουν κάτι κοινό, ενώ ανάλογα με το βαθμό πίστης γίνονται συγκεντρώσεις κάθε ημέρα της εβδομάδας, την Κυριακή για τους ‘ασθενείς πιστούς’, την Τετάρτη για αυτούς που θέλουν να βαθύνουν την πίστη τους. Πολλές εκκλησίες μετατρέπονται πλέον σε γιγαντιαία πνευματικά-

spiritual malls, παρέχοντας ευρύτερες υπηρεσίες εκπαίδευσης, λειτουργώντας φαρμακεία, παρέχοντας στέγη, διορθώνοντας μεταχειρισμένα αυτοκίνητα, επτά ημέρες τη βδομάδα ανοικτά. \$ 30 εκατ. έχει ετήσιο προϋπολογισμό μια από αυτές τις πολυ-εκκλησίες, ενώ άλλη συγκεντρώνει 30.000 πιστούς κάθε εβδομάδα. Στη διεύθυνση για παράδειγμα *pastors.com* δίδονται συμβουλές, πληροφορίες, διεξάγεται συζήτηση αλλά παρέχονται ακόμη και 'προμαγειρεμένες' τελετές. Ο στόχος για τις πιο οργανωμένες εκκλησίες είναι πια η εκτός των συνόρων επέκταση, ιδίως στην Αφρική.

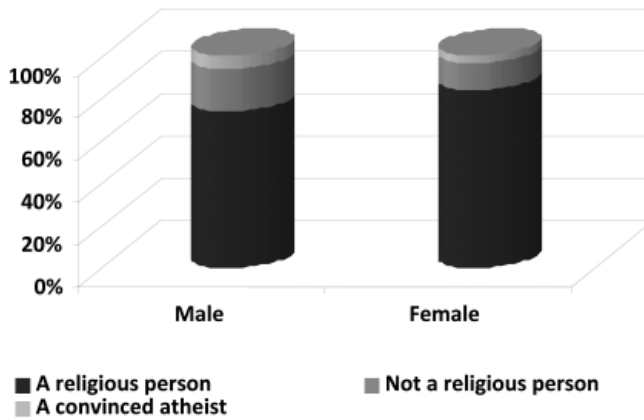
4. Η ελληνική περίπτωση και η σύγκρισή της με την Ευρώπη

4.1 Η ελληνική περίπτωση

Η ελληνική περίπτωση, εξαιτίας τόσο των πολύ περιορισμένων στατιστικών στοιχείων, όσο και της επικρατούσας, μοναδικής σχεδόν, ορθόδοξης εκκλησίας στον ελλαδικό χώρο (97.5% ορθόδοξοι), συναντά ανυπέροβλητες δυσκολίες στην ανάλυσή της. Ωστόσο, από τη μόνη έρευνα πεδίου που έχει πραγματοποιηθεί ποτέ (World Values Survey)²⁰ λαμβάνονται μερικά σημαντικά στατιστικά στοιχεία τα οποία μπορεί κανείς να επεξεργαστεί, παρουσιάζοντας τάσεις και αποτελέσματα για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία.

Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση ειδικώς, στο *σχήμα 1*, παρατηρείται ότι οι γυναίκες 'πιστεύουν' περισσότερο από τους άντρες, 84% έναντι 74%. Μάλιστα, το 63% των γυναικών (έναντι 57.5% των αντρών), πιστεύει στη μεταθάνατο ζωή. Συνολικά, στη μέτρηση αυτή, σχεδόν 80% των ελλήνων κατά μέσο όρο δηλώνουν ότι θεωρούν τους εαυτούς τους ως 'θρησκευόμενους', αντί για 15% περίπου ως 'μη-θρησκευόμενους' και 5% ως συνειδητοποιημένους και πεπεισμένους άθεους.

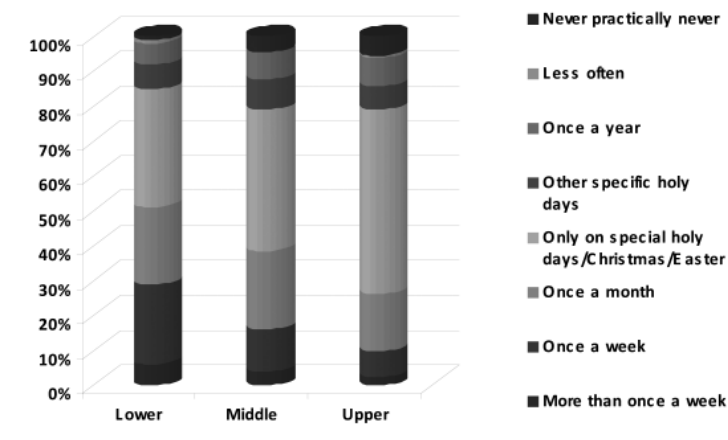
Σχήμα 1. Η Θρησκευτικότητα των Ελλήνων, 1999

Πηγή: World Values Survey 1999

Όσον αφορά την προσέλευση στην εκκλησία (σχήμα 2), αυτή φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερα χαμηλή, αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψιν την υψηλή θρησκευτικότητα των ελλήνων. Η πλειοψηφία των ελλήνων, για όλα τα εισοδήματα (χαμηλά, μεσαία, υψηλά), προσέρχεται στην εκκλησία κατά μέσο όρο 20% μία φορά τον μήνα και 40% μόνον τις γιορτές, ενώ ένα σχεδόν 15% προσέρχεται σπάνια ή ποτέ. Σημειώνεται ότι τα χαμηλά εισοδήματα, οι φτωχοί δεν επισκέπτονται τόσο συχνά, ή μάλλον ούτε πολύ συχνότερα από τις άλλες κοινωνικές τάξεις, την εκκλησία, αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψιν ότι τις περισσότερες φορές η εκκλησία καλείται να υποστηρίξει υλικά και ψυχικά τους ανθρώπους. Οι τελευταίοι, λόγω της οικονομικής τους κατάστασης αντιμετωπίζουν περισσότερα οικονομικά προβλήματα, όπως ανασφάλεια και αβεβαιότητα στη ζωή τους, με αποτέλεσμα να έχουν κατά τεκμήριο ανάγκη περισσότερο τη στήριξη της εκκλησίας.

Σχήμα 2. Προσέλευση στην εκκλησία - Εκκλησιασμός

Πηγή: World Values Survey 1999

Το 48% περίπου των ελλήνων προσεύχεται εκτός εκκλησίας κάθε μέρα ή σίγουρα μία φορά μέσα στη βδομάδα (40% των γυναικών κάθε μέρα). Επομένως, η περιορισμένη παρουσία στην εκκλησία υποκαθίσταται κατά κάποιο τρόπο από την αυξημένη προσευχή στο σπίτι, ιδιωτικά δηλαδή, χωρίς να μετέχει ο 'πιστός' στη συλλογική εμπειρία της προσευχής μέσα στην εκκλησία (αν και δεν είναι πλήρως υποκατάστατα το ένα με το άλλο).

Στην Ελλάδα λοιπόν είναι πολλοί οι προσευχόμενοι εκτός εκκλησίας, ακριβώς διότι δεν έχουν κάποιο διαφυγόν κέρδος ή τιμωρία ως κίνητρο για την μη απουσία από την εκκλησία. Στην ανταγωνιστική αγορά των ΗΠΑ για παράδειγμα, όπου οι πιστοί πληρώνουν οι ίδιοι την υπηρεσία που τους προσφέρεται ως μελών της κοινότητας, έχουν κίνητρο να παρευρεθούν στην εκκλησία, ενώ στην Ελλάδα το σύστημα τους οδηγεί με τα κίνητρα στον 'λαθρεπιβατισμό' και στην 'ατυπία' της ιδιωτικής προσευχής ή της θρησκευτικής ιδιώτευσης. Νιώθουν δηλαδή, ότι 'άλλοι' (δηλαδή το κράτος μέσω της φορολογίας που εισπράττει) πληρώνουν για να υπάρχει και να συντηρείται η εκκλησία και, επομένως οι ίδιοι δεν χρειάζεται να χάνουν χρόνο συμμετέχοντας στο εκκλησιασμά, ούτε είναι απαραίτητη η παρουσία τους και, άρα η χρηματική τους συνεισφορά για να συντηρείται η εκκλησία. Επομένως, με την απουσία τους βγαίνουν κερδοσήμενοι, αφού μπορούν να προσευχηθούν και ιδιωτικά στο χώρο τους. Εάν όμως πλήρωναν οι ίδιοι για τη συντήρηση του ιερέα της ενορίας τους κι όχι το κράτος, θα είχαν τότε το κίνητρο να συμμετέχουν στην ενοριακή/κοινοτική ζωή, αφού σε διαφορετική περίπτωση η ενορία της εκκλησίας τους δεν θα μπορούσε να συντηρηθεί οικονομικά.

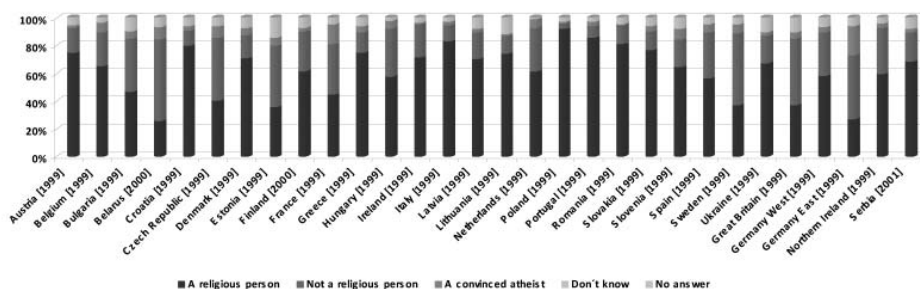
Η εκκλησία από την άλλη, ως *club* παροχής υπηρεσίας βγαίνει κι αυτή κερδισμένη καθώς, δεν προσφέρει στην πράξη την υπηρεσία για την οποία επιχορηγείται από το κράτος, καθώς οι φορολογούμενοι πιστοί στην μεγάλη τους πλειοψηφία απουσιάζουν από το εκκλησίασμα, δηλαδή από την συλλογικά παρασχεθείσα υπηρεσία. Μπορεί να πει κανείς ότι και οι ιερείς, στο σύστημα αυτό, είναι ‘λαθρεπιβάτες’, αφού (υπο)προσφέρουν μια υπηρεσία σε πολύ λιγότερο κοινό, χωρίς ιδιαίτερη γενικά προσπάθεια, και μάλιστα σε μια μονοπωλιακή αγορά χωρίς ανταγωνισμό από άλλες εκκλησίες και δόγματα για προσέλκυση πιστών. Η κατάσταση αυτή συνδέεται με τη χαμηλή αποτελεσματικότητα της εκκλησίας στην Ελλάδα, αφού, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του *World Values Survey*, η τελευταία, δεν δίνει απαντήσεις σε ηθικά (57% δεν δίνει), οικογενειακά και κοινωνικά προβλήματα (70% δεν δίνει). Στις ΗΠΑ για παράδειγμα, όπου οι εκκλησίες ανταγωνίζονται για την προσέλκυση πιστών και χρηματικών συνεισφορών, ο ιερέας της κοινότητας ξοδεύει τον περισσότερο χρόνο του στις υπηρεσίες της κοινότητας για τους ανωτέρω σκοπούς. Η ελληνική περίπτωση της ‘επικρατούσας θρησκείας’, με μονοπωλιακή θέση στην αγορά και ταυτόχρονα χαμηλής επισκεψιμότητας προσιδιάζει όχι τόσο με τις παραδοσιακά υψηλής θρησκευτικότητας χώρες (Ρουμανία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ιταλία κ.ά.), αλλά με τις σκανδιναβικές χώρες όπου κι εκεί η ‘επικρατούσα’ θρησκεία κατέχει μονοπωλιακή θέση (75% Λουθηρανοί), ενώ τα ποσοστά συχνής επισκεψιμότητας είναι εξαιρετικά χαμηλά, 5%.

Η δε μονοπωλιακή θέση επιτρέπει στην ελληνική εκκλησία ή καλύτερα στους κατά τόπους ιερείς να χρεώνουν *à la carte* τις επιμέρους ιδιωτικές τελετές. Μάλιστα, συνήθως τις ‘συνδέουν’ και μεταξύ τους ως συμπληρωματικά αγαθά σε μια μονοπωλιακή αγορά βέβαια. Για παράδειγμα, δεν μπορεί μια οικογένεια να βαφτίσει το παιδί της εάν προηγουμένως δεν έχει τελέσει θρησκευτικό γάμο.

4.2 Η σύγκριση με την Ευρώπη

Στο σχήμα 3 παρατηρείται ότι οι Έλληνες είναι σε σημαντικό βαθμό θρησκευόμενοι, επιβεβαιώνοντας τα ανωτέρω στοιχεία.

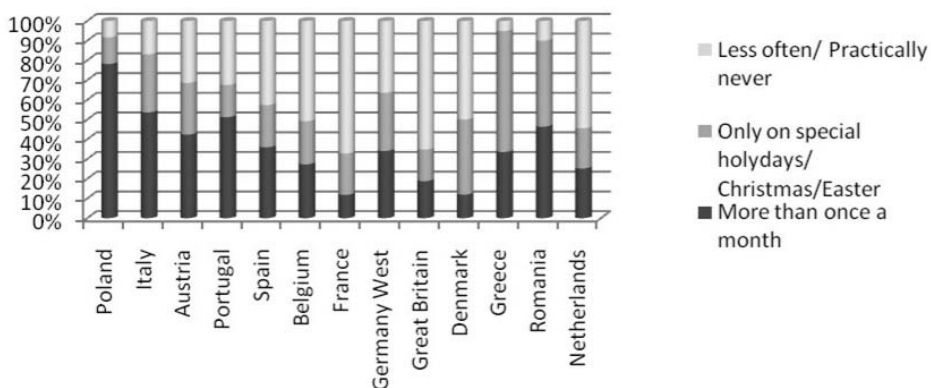
Σχήμα 3. Σύγκριση της θρησκευτικότητας (religiosity) στην Ευρώπη

Πηγή: World Values Survey 1999

Κατά 75% περίπου θεωρούν τους εαυτούς τους ως 'θρησκευόμενο πρόσωπο', ενώ ο μέσος όρος των χωρών που παρουσιάζονται στο σχήμα είναι 43.2%. Σημειώνεται ότι Πολωνία, Ρουμανία, Πορτογαλία, Ιταλία, αλλά και Κροατία, Σλοβακία, έχουν υψηλότερα ποσοστά. 14% περίπου των ελλήνων δεν 'πιστεύουν', ενώ το ποσοστό του μέσου όρου των ποσοστών των παρουσιαζομένων χωρών είναι περίπου διπλάσιο, 27%.

Σχήμα 4. Πόσο συχνά παρευρίσκεστε στα εκκλησιαστικά μυστήρια

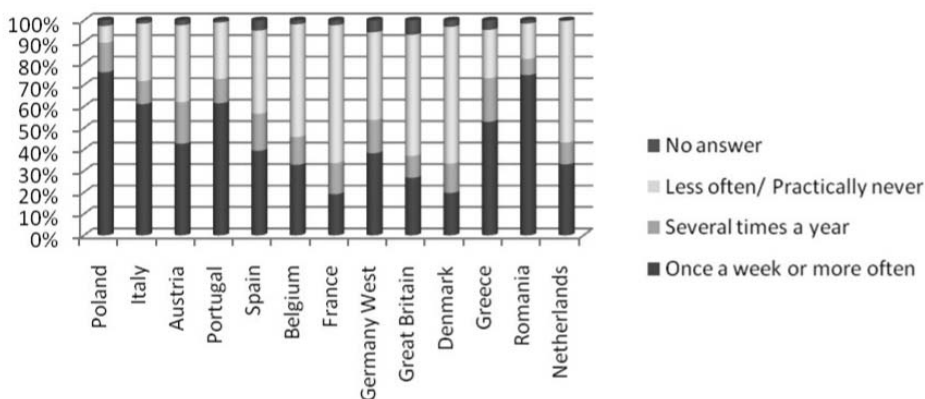

Πηγή: World Values Survey 1999

Επίσης, το γεγονός ότι το 53% των ελλήνων προσεύχεται ιδιωτικά τουλάχιστο μια φορά την εβδομάδα, ενώ ένα άλλο 20% αρκετές φορές τον χρόνο, επιτείνει την παραπάνω, φαινομενική αντίφαση (σχήμα 4, σχήμα 5). Και σε σύγκριση λοιπόν, με άλλες ευρωπαϊκές χώρες επιβεβαιώνεται ότι οι έλληνες πιστεύουν σχετικά πολύ, ενώ ταυτόχρονα απουσιάζουν κατά κανόνα από την

εκκλησία και 'υποκαθιστούν' την απουσία τους αυτή με ιδιωτική προσευχή αφού η εκκλησία δεν φαίνεται να ικανοποιεί τις κοσμικές τους ανάγκες. Συγκριτικά με τις υψηλά θρησκευόμενες χώρες (Ρουμανία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ιταλία), ο εκκλησιασμός των ελλήνων είναι χαμηλός.

Σχήμα 5. Προσευχή εκτός εκκλησίας

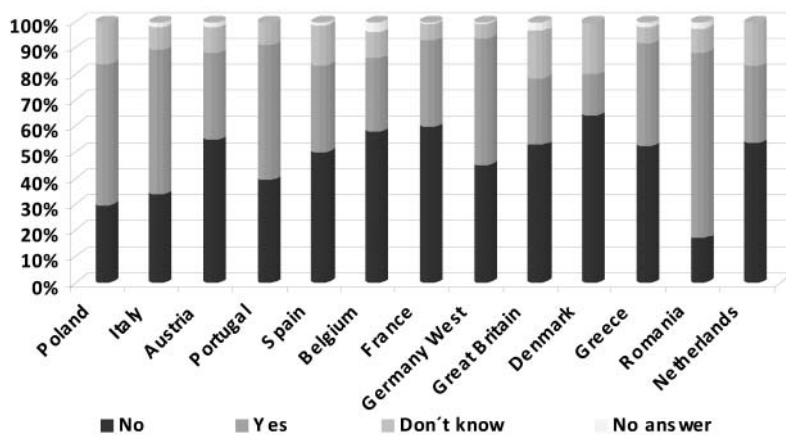

Πηγή: World Values Survey 1999

Όσον αφορά συγκεκριμένα την αποδοτικότητα της ελληνικής εκκλησίας στα παρακάτω σχήματα, επιβεβαιώνονται οι εκτιμήσεις που διατυπώθηκαν ανωτέρω σχετικά με τη χαμηλή 'κοσμική' επίδοσή της, δηλαδή τη χαμηλή επίδοσή της στα καθημερινά, πρακτικά προβλήματα των πιστών. Και δεν είναι μόνο ότι οι Έλληνες ενώ δηλώνουν θρήσκοι, εν τούτοις επισκέπτονται την εκκλησία κυρίως μόνον κατά τις θρησκευτικές εορτές, σε ποσοστό μάλιστα διπλάσιο από την περίπου μηνιαία επίσκεψή τους. Είναι περισσότερο ότι στο ερώτημα εάν η εκκλησία της ενορίας δίνει απαντήσεις σε ηθικά, οικογενειακά και κοινωνικά ζητήματα, η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία κατατάσσεται εκ πρώτης όψεως παραδόξως στην ομάδα των χωρών των οποίων οι πολίτες παρουσιάζουν χαμηλά ποσοστά θρησκευτικότητας.

Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση των ηθικών ζητημάτων (σχήμα 6), 52% των ελλήνων πιστεύουν ότι η εκκλησία δεν βοηθάει (αντί για 39% υπέρ), κατατάσσοντας την Ελλάδα 6^η σε 12 χώρες.

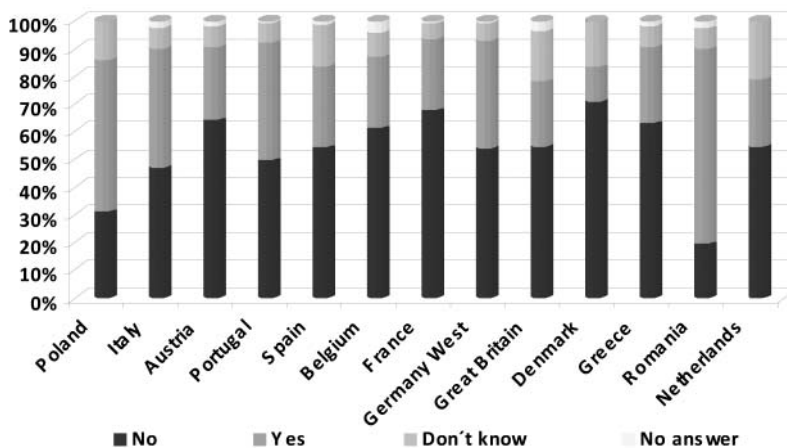
Σχήμα 6. Η εκκλησία δίνει απαντήσεις στα ηθικά ζητήματα

Πηγή: World Values Survey 1999

Όσον αφορά τα προβλήματα της οικογενειακής ζωής (σχήμα 7), κι εδώ η εικόνα είναι παρόμοια καθώς τα ποσοστά της Ελλάδας (61% περίπου υπέρ της μη συμβολής, 27% μόνο υπέρ της συμβολής), συνάδουν με εκείνα των ανεπτυγμένων χωρών της δυτικής Ευρώπης (Δανία, Η.Β., Γαλλία, Βέλγιο, Αυστρία, Ισπανία), στην 4^η θέση μάλιστα μεταξύ αυτών.

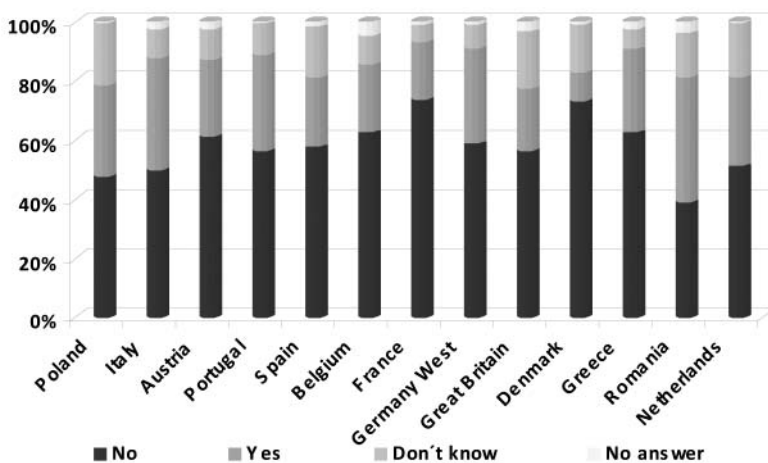
Σχήμα 7. Η εκκλησία δίνει απαντήσεις στα οικογενειακά προβλήματα

Πηγή: World Values Survey 1999

Τέλος, ίδια είναι η εικόνα στην ερώτηση εάν η εκκλησία δίνει απαντήσεις στα κοινωνικά προβλήματα των πολιτών (σχήμα 8), καθώς τα ποσοστά υπέρ της μη συμβολής είναι συντριπτικά (60% περίπου αντί για 28%), φέροντας την Ελλάδα στην 3^η θέση μεταξύ των ανεπτυγμένων δυτικοευρωπαϊκών χωρών, αμέσως μετά τις ‘κοσμικότερες’ χώρες στην Ευρώπη, την Δανία και την Γαλλία.

Σχήμα 8. Η εκκλησία δίνει λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα

Πηγή: World Values Survey 1999

5. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό παρουσιάστηκε αρχικά μια γενική επισκόπηση της βιβλιογραφίας στο γνωστικό αντικείμενο της οικονομικής ανάλυσης της θρησκείας. Παρουσιάστηκαν σχετικά στατιστικά στοιχεία και αναλύθηκε η σχέση της θρησκευτικότητας με οικονομικούς δείκτες, οικονομικές και κοινωνικές συμπεριφορές αλλά και οικονομικές επιδόσεις (κεφάλαιο 2). Στο κεφάλαιο 3, παρουσιάστηκε η οικονομική ανάλυση της θρησκείας αρχικά από την πλευρά της ζήτησης, μέσα από ένα ‘υπόδειγμα παραγωγής νοικοκυριού’ (household production model) με την παρουσία και συμμετοχή των ατόμων στην εκκλησία, καθώς και συνεισφορών (contributions). Στη συνέχεια εξετάστηκε η πλευρά της προσφοράς θρησκευτικών υπηρεσιών όπου η εκκλησία εκλαμβάνεται ως οικονομική μονάδα που μεγιστοποιεί κέρδη. Στο κεφάλαιο 4, διερευνήθηκε μέσα από στατιστικά στοιχεία, η θρησκευτικότητα των ελλήνων και ο βαθμός εκκλησιασμού τους στην εκκλησία, όπου και διαπιστώθηκε το εκ πρώτης όψεως παράδοξο οι έλληνες να θρησκευούνται σε μεγάλο ποσοστό αλλά να

μην προσέρχονται σε αντίστοιχα υψηλό ποσοστό στις θρησκευτικές τελετές. Το εύρημα αυτό συσχετίστηκε θετικά με τη μονοπωλιακή θέση της ορθόδοξης εκκλησίας στην ελληνική περίπτωση. Στη συνέχεια, έγιναν οι στατιστικές συγκρίσεις της ελληνικής με την ευρωπαϊκή περίπτωση. Στο ερώτημα εάν η εκκλησία της ενορίας δίνει απαντήσεις σε ηθικά, οικογενειακά και κοινωνικά ζητήματα, διαπιστώθηκε το παράδοξο εκ πρώτης όψεως φαινόμενο η ελληνική εκκλησία να κατατάσσεται με την ομάδα των χωρών των οποίων οι πολίτες παρουσιάζουν χαμηλά ποσοστά θρησκευτικότητας. Τα στατιστικά στοιχεία έδειξαν ότι η ελληνική εκκλησία δεν ικανοποιεί ηθικά, κοινωνικά και οικογενειακά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι έλληνες πολίτες, οι οποίοι, σημειωτέον, σε γενικές γραμμές απέχουν από το εκκλησίασμα, και θρησκευούνται/προσεύχονται περισσότερο ιδιωτικώς. Άλλη, δηλαδή, μία απόδειξη ότι οι έλληνες δεν θεωρούν χρήσιμο να αφιερώσουν χρόνο εκκλησιασμού στις εκκλησίες των ενοριών τους και, άρα, οι τελευταίες τεκμαίρεται ότι παρουσιάζουν έτσι χαμηλή 'κοσμική αποτελεσματικότητα', εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν αντιμετωπίζουν εγγυωρώς μια ανταγωνιστική αγορά.

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι απαιτείται επισήμανση από την ελληνική Πολιτεία, πρώτα απ' όλα, των θρησκευτικών εκείνων αξιών και παραδόσεων και θεσμών που συμβάλλουν στην οικονομική και κοινωνική ευημερία. Στη συνέχεια, απαιτείται η καθιέρωση κινήτρων που να ευνοούν τις 'θετικές' θρησκευτικές εξωτερικές οικονομίες για την κοινωνία και την οικονομία και να αποθαρρύνουν εκείνες τις θρησκευτικές δραστηριότητες που αλλοτριώνουν τους πολίτες, και τους αποτρέπουν από την κοσμική, οικονομική δράση με αποτέλεσμα χαμηλότερες οικονομικές δραστηριότητες και επιδόσεις. Στη λογική αυτή, δόγματα της ορθόδοξης θρησκευτικής παράδοσης, αποτελούν ιστορικά και πνευματικά 'δικαιώματα' και περιουσιακά στοιχεία. Αποτελούν εξαιρετικά αποθέματα δυναμικής κοινωνικής ανάπτυξης και οικονομικής αποτελεσματικότητας με καλύτερο παράδειγμα εκείνο της σημασίας που δίνει το ορθόδοξο δόγμα τόσο στη μοναδικότητα του 'προσώπου' του καθενός και στην ιδιαίτερη αξία του, όσο και στην άρρηκτα συνδεδεμένη με το 'πρόσωπο', συλλογικότητα. Επισημαίνεται και υπενθυμίζεται στο σημείο αυτό η σημασία τόσο της μοναδικότητας (με την έννοια της δημιουργικότητας και της ξεχωριστής αξίας τους καθενός), όσο και της συλλογικότητας και του 'κοινωνικού κεφαλαίου', για τις οικονομικές δραστηριότητες και επιδόσεις.

Σε κάθε περίπτωση, η ορθόδοξη εκδοχή του χριστιανισμού στο πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης της θρησκείας παρουσιάζει εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον. Συστηματική έρευνα και κυρίως στατιστικές σειρές απαιτούνται κυρίως όσον αφορά τη συμμετοχή των πιστών στην εκκλησία, τις επιμέρους ιδι-

ωτικές συνεισφορές πλέον της κρατικής επικουρίας, αλλά και τις επιπτώσεις στη θρησκευτική και οικονομική 'αποδοτικότητα' της δεσποζουσας θέσης που κατέχει η ορθόδοξη εκκλησία στον ελλαδικό χώρο. Ερευνητικό ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η διερεύνηση των 'έξωτερικών οικονομικών' της ορθόδοξης θρησκευτικής παρουσίας στην ελληνική οικονομία, τομέας που επίσης πρέπει να στραφεί η σχετική εγχώρια κυρίως, αλλά και διεθνής έρευνα.

Αναφορές

1. Βλ. G. Becker (1976), *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago: University of Chicago Press.

2. Βλ. <http://www.gmu.edu/centers/publicchoice/> για την προσέγγιση της 'δημόσιας επιλογής'. Για την προσέγγιση των 'θεσμικών οικονομικών' βλ. D. North (2004), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 13th International Edition.

3. 'Όλα τα στοιχεία από L. Iannaccone (1998), "Introduction to the Economics of Religion", *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVI (September), 1465-1496. Στο άρθρο αυτό γίνεται μια εξαιρετική σύνοψη της βιβλιογραφίας του γνωστικού αντικείμενου των οικονομικών της θρησκείας. Στοιχεία για τις 'συντηρητικές' εκκλησίες στις ΗΠΑ από *Economist*, 'A Special Report on Religion and Public Life', November 3rd, 2007. Παρακάτω παρατίθενται μερικές πρώτες εκτιμήσεις και στατιστικά στοιχεία που καταδεικνύουν τη σημασία του γεγονότος της θρησκευτικότητας και επομένως και την ανάγκη μελέτης του φαινομένου από οικονομική σκοπιά.

- 60% των αμερικανών είναι σήμερα μέλη κάποιας εκκλησίας. Ποσοστό 40% αυτών επίσης συμμετέχουν μια φορά τουλάχιστον την εβδομάδα στον εκκλησιασμό.
- 1.2% του συνολικού πληθυσμού είναι ιερείς.
- 1% του εθνικού εισοδήματος κατατίθεται στις εκκλησίες κάθε έτος, κοντά περίπου \$ 100 δις (2006, \$ 65 δις το 1995).
- 95% των αμερικανών πιστεύουν στο Θεό, 71% στη ζωή μετά θάνατο, 75% και 60% στον παράδεισο και στην κόλαση αντίστοιχα, 84% στον Ιησού.
- Η πλειονότητα των 'μη κυβερνητικών οργανώσεων' είναι θρησκευτικές και το ίδιο και ο 'εθελοντισμός'.
- Η θρησκεία δεν αφορά κυρίως τους φτωχούς και τους αδαείς όπως πολλοί πιστεύουν. Τα *Cross sectional data* δείχνουν ότι η θρησκευτικότητα δεν παρακμάζει με την άνοδο του εισοδήματος και της μόρφωσης, αν και οι πιο 'αυστηρές' (strictest) στο δόγμα εκκλησίες έχουν δυσανάλογα περισσότερους φτωχούς και λιγότερο μορφωμένους. Οι 'αυστηρές' αυτές εκκλησίες (strict, sectarian, conservative) είναι και οι πιο γρήγορα αναπτυσσόμενες εις βάρος των πιο 'φιλελεύθερων' ή ανεκτικών εκκλησιών. Διπλασιάζουν τα μέλη τους κάθε 15 χρόνια. Οι αυστηρές, συντηρητικές εκκλησίες στις ΗΠΑ 'αντιπροσωπεύουν το 25% σήμερα των χριστιανικών πληθυσμών αντί για το 20% το 1960.
- Οι καθηγέτες γενικώς είναι λιγότερο θρησκευόμενοι και ιδιαίτερος αυτοί από τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερος δε οι οικονομολόγοι. Αντιθέτως, στις θετικές επιστήμες (sciences) τα ποσοστά είναι σχετικά υψηλότερα.
- Όσον αφορά στους 'τύπους των εκκλησιών' (church-sect typology), με τις 'φιλελεύθερες'

και τις πιο 'αυστηρές' στα δύο άκρα, οι συνεισφορές (contributions) των μελών είναι αντίστοιχα 1.5% του εισοδήματος για τις 'φιλελεύθερες' και 2%-4% για τις 'αυστηρές'. Ανάλογα κυμαίνεται και ο χρόνος που εκκλησιάζονται τα μέλη τους (church attendance).

- Στη Σκανδιναβία η -λουθηρανή- εκκλησία κατέχει μονοπωλιακή θέση, συντηρείται από το κράτος, αλλά η συμμετοχή φτάνει μόνο στο 10% του πληθυσμού. Γενικά, παρατηρείται ότι εκεί που υπάρχει εκκλησιαστικός ανταγωνισμός, η συμμετοχή είναι μεγαλύτερη (ΗΠΑ), ενώ η μονοπωλιακή θέση ταυτίζεται με χαμηλότερη συμμετοχή και, σε πολλές περιπτώσεις, πίστη. Γυναίκες και έγχρωμοι συμμετέχουν περισσότερο στον εκκλησιασμό (liturgies) ενώ το οικογενειακό εισόδημα, αλλά και η 'αυστηρότητα' του δόγματος, συσχετίζονται θετικά με τις 'συνεισφορές'. Δηλαδή, παρατηρείται στατιστικώς ότι οικογένειες με υψηλό εισόδημα συνεισφέρουν περισσότερο, ενώ μεγαλύτερες συνεισφορές σημειώνονται στα πιο αυστηρά, λιγότερο κοινωνικά φιλελεύθερα, δόγματα.

4. Όλα τα κάτωθι στατιστικά στοιχεία προέρχονται από J. Gruber (2005), "Religious Market Structure, Religious Participation, and Outcomes: Is Religion Good for You?", NBER Working Paper No. 11377.

5. Ibid. Επίσης, οι R. Dehejia, T. DeLeire, E. F.P. Luttmer, J. Mitchell (2007), "The Role of Religious and Social Organizations in the Lives of Disadvantaged Youth", NBER Working Paper. No.13369, διερευνούν ιδιαίτερος τη σχέση της συμμετοχής στη θρησκευτική ζωή των γονέων με την ανατροφή των παιδιών κατά την ηλικία 3-19 ετών. 13-15 χρόνια μετά, η μορφωτική και οικονομική εξέλιξη των νέων ανθρώπων δείχνει να συσχετίζεται θετικά με τη συμμετοχή των γονέων τους στη θρησκευτική ζωή.

6. Βλ. R. Barro and R. McCleary (2003) "Religion and Economic Growth", NBER Working Paper No. 9682.

7. Βλ. M. Weber (1984), *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Gutenberg.. Για την αντίθετη άποψη σύμφωνα με την οποία ηθικές στάσεις και κοινωνικές προτιμήσεις αποδεικνύονται ότι είναι ανεξάρτητες των οικονομικών συμπεριφορών των ατόμων, βλέπε Iannaccone (1998), *ό.π.*, σ. 1478.

8. Βλ. M. Helble (2007), "Is God Good for Trade?", *Kyklos*, Vol. 60/3: pp. 385-413.

9. Βλ. G. Becker and K. Murphy (1992), *Social Economics*, Cambridge: Harvard University Press.

10. Βλ. C. Azzi and R. Ehrenberg (1975), "Household Allocation of Time and Church Attendance", *Journal of Political Economy*, 83(1), 27-56, καθώς επίσης και Iannaccone (1998), *ό.π.* Οι εξισώσεις που παρατίθενται παρακάτω είναι από τα δύο ανωτέρω άρθρα.

11. Γίνεται η σιωπηρή υπόθεση ότι τα θρησκευτικά αγαθά αγοράζονται και ότι φυσικά υπάρχει σχετική αγορά, καθώς και ότι η πίστη και τα σχετικά 'έργα' υπέρ του δεδομένου θρησκευτικού δόγματος σώζουν.

12. Από L. Iannaccone (1998), *ό.π.*

13. Βλ. L. Iannaccone (1998), *ό.π.*

14. Βλ. L. Iannaccone (1998), *ό.π.*

15. 'Δείκτης αυστηρότητας' / strictness = high cost (very strict) church versus 'easy going' (liberal) church.

16. Βλ. J. Montgomery (1996), "Dynamics of the Religious Economy: Exit, Voice, and Denomination Secularization", *Ration. and Eoc.*, 8(1), 81-110.

17. Βλ. L. Iannaccone (1998), *ό.π.*
18. Βλ. P. Barros and N. Garupa (2002), “An Economic Theory of Church Strictness”, *The Economic Journal*, 112 (July), 559-76, και L. Iannaccone (1998), *ό.π.*
19. Βλ. Economist (2005), “Jesus, CEO”, 24th December, 73-76.
20. World Values Survey, 1999.